ნათია ჩანტლაძე
Natia Chantladze

ძველი სომხური სამოხელეო ტერმინი ձեռնաւոր/dzernɑvoɹ~r/, მისი წარმომავლობა და ქართული შესატყვისი

Old Armenian Term of Official ձեռնաւոր/dzernɑvoɹ~r/, its Origin and Georgian Equivalent

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University
ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი
Faculty of Humanities

საკვანძო სიტყვები: *ქართულ-სომხური ურთიერთობები, სამოხელეო ტერმინი*
Keywords: *Georgian-Armenian relationships, term of official*

ძველი სომხური წყაროების ქართულად თარგმნისას ხშირად დგება ტერმინთა გადმოტანის პრობლემა. ვფიქრობთ, ამ პრობლემის დასაძლევად საჭიროა კომპლექსური მიდგომა - ასეთი ტერმინების განსაზღვრა, მათი მნიშვნელობისა და წარმომავლობის შესწავლა და ამის შემდგომ ქართული ეკვივალენტის შერჩევა, რათა თავი ავარიდოთ არარელევანტურ თარგმანს, რაც შეიძლება უფრო სერიოზული შეცდომის მიზეზი გახდეს კვლევის დროს. ამჯერად ჩვენი კვლევის ობიექტია სომხური სამოხელეო ტერმინი ձեռնաւոր/dzernavor~r/ძერნავორ-ი, რომლისთვისაც გაგვიჭირდა ქართული შესატყვისის შერჩევა. ეს ნაწარმოები სიტყვაა, ძირი - ձեռն/dzern/ძერნ, ხელს ნიშნავს, – աւոր/avor~r/ავორ სუფიქსი კი რაიმეს მქონეს, რაიმეს მატარებლის, ხელობის, პროფესიის ან მიმდევრობის აღმნიშვნელია ქართული -იან,-ოვან,-ოსან-ის ფარდი. შესაბამისად, ქართულად შეიძლება ითარგმნოს, როგორც ხელიანი, ხელოვანი ან ხელოსანი. მნიშვნელობა კი ძველი სომხური ენის ლექსიკონებიდან განმარტებულია მხოლოდ საშუალო სომხურის ლექსიკონში, როგორც „ხელის უფლების მქონე მთავარი, ხელისუფალი, მოხელე, რომელიც განაგებს რეგიონებში მმართველობასა და გადასახადებია აკრეფის საქმეს“ (Ղազարյան, Ռ., Ավետիսյան, Հ. 1992: 58), მეტწილად ეპიგრაფიკულ წარწერებში გვხვდება სწორედ ამ მნიშვნელობებით. ლექსიკონში არაა ნაჩვენები მისი არასომხური წარმომავლობა, რაც იმას მიუთითებს, რომ შემდგენლებს ან ვერ გაურკვევიათ ეს საკითხი ან სომხური წარმომავლობისად მიაჩნიათ. საინტერესოა, როდის გაჩნდა ეს ტერმინი სომხურ რეალობაში და როგორი იყო ამ სახელწოდების მატარებელი მოხელის ფუნქციები.

სომხური ლაპიდარული წარწერების, ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერების და ერთეული ლიტერატურული წყაროების მონაცემთა ანალიზმა გვაჩვენა, რომ ეს ტერმინი მეთორმეტე საუკუნიდან იხმარება და მისი გამოყენების გეოგრაფიული არეალის განსაზღვრაც შეიძლება. მოვიყვანთ რამდენიმე მაგალითს.

მანდატურთუხუცესი შაჰინშაჰის (სარგისის ძის - ზაქარიას ძე), 1210 წლის წარწერა ჰაღბატში:[1]

...Եւ է այն գեղ ազատ ամենայն հարկէ՝ի պատրոնաց, ի ձեռնաւորաց, ի գողաւագաց.[2]	*...და არის ის სოფელი თავისუფალი ყოველგვარი ხარკისაგან - პატრონთა, „**ძერნავორთა**“, სოფლის უფროსთა.*

[1] აქაც და შემდგომშიც წარწერები არ მოგვაქვს სრულად, მხოლოდ ის ფრაგმენტები, სადაც „ძერნავორია“ მოხსენიებული.

[2] წარწერაში მომგებელი ამ მონასტერს ჩუქნის მთელ რიგ მამულებს და ათავისუფლებს გადასახადებისგან, სანაცვლოდ კი ითხოვს მის სახელზე ლიტურგიის აღსრულებას. შესრულებულია ჰაღბატის სამონასტრო კომპლექსის დიდი გავითის დასავლეთ შესასვლელის ტიმპანზე მთავრული ასოებით. წარწერა №37 კ.ღაფადარიანის წაკითხვა (Ղափադարյան, Կ.,1968: 123 (მონახაზი), 169 (გაშიფვრა).

ბერდიკის ქვაჯვარი, 1212წელი:

...թողի զձեռնաւորահակս Բերդկա...[3]	*...ვაპატიე **„ძერნავორაჰაკები“** (იგ. მოსაკრებელი,რომელსაც „ძერნავორები“ კრეფენ, ნ.ჩ.) ბერდიკს...*

შირაკავანი, გოგენის მოსახსენებელი წარწერა 1228 წელი:

*...Այս բանիս պատճառ Գաւգէն [Գաւրգէն -ალიშანით,კ.ღ] եղեւ Յհատին որդին, **ձեռնաւորն** ...*[4]	*...ამ სიტყვის მიზეზი გოგენი {ალიშანის წაკითხვით - გორგენი} გახდა, ცხატის ძე, **„ძერნავორი“**...*

ტათევი, პეტრე-პავლეს ეკლესია, ტარსაიჭ ორბელის წარწერა, 1274 წლის ნოემბერი:

*...Արդ՝ որ յետ մեր ի մերոց կամ յաւտարաց կամ յիշխանաց կամ ի **ձեռնաւորաց** այս հաստատ պայմանս եւ անքակ վճիռս խափանել ջանայ....* [5]	*...აწ, ვინც ჩვენს შემდგომ ჩვენიანთაგან ან უცხოთაგან, ან იშხანთაგან, ან **„ძერნავორთაგან“** ამ მტკიცე პირობის და ურღვევი გადაწყვეტილების დაბრკოლებას ისურვებს...*

ალაიაზი, უფალ სტეფანოზის წარწერა, 1303წელი:

....զոր մի ոք իշխեսցէ խախտել եւ խափանել կամ իշխան կամ ի	*...რომლისაც ვერავინ გაბედოს წართმევა და მოსპობა, ან იშხანმა ან **„ძერნავორთაგან“**, ჩვენიანთაგან ან*

[3] წარწერა შესრულებულია აღმართული ქვაჯვრის წინა და უკანა მხარეს. წარწერის გამომცემელი, კ. ღაფადარიანი ვარაუდობს, რომ ქვაჯვარს თავზე უნდა ჰქონოდა კიდევ ერთი ქვა, ზედ ამოკვეთილი ორსტრიქონიანი წარწერით, სადაც მოხსენიებული იქნებოდნენ თანადროული მეფეები - ან თამარი, ან გიორგი, დაახლოებით ასეთი ტექსტით : „მეფობაში ქართველთა დიდი თამარის .... ან დროში მეფისა ქართველთა გიორგის..“. წარწერა ათსტრიქონიანია, თარიღი, დიდი სომხური წელთაღრიცხვით, ამოკვეთილია წინა მხარეს, 661(+551/552= 1212), ტექსტი კი - უკანა მხარეს. კ.ღაფადარიანის კიდევ ერთი კომენტარი: „მეხუთე სტრიქონში ღრიმეცი და ერზნკიანცი ნაცვლად ձեռնաւորահակս (dzernavoɹ~ʀahaks/ძერნავორაჰაკს, „ძერნავორის“ ხარკი, *ნ.ჩ*) სახელმწიფო გადასახადისა, კითხულობენ ձիանաւորահակս/(dzianavoɹ~ʀahaks/ძიანავორაჰაკს – ცხენზე გადასახადი, *ნ.ჩ.*)“. (Ղափադարյան, Կ. 1963: 252)

[4] წარწერა დათარიღებულია დიდი სომხური წელთაღრიცხვით ՌՀԷ- 677 (+551/552=1228/1229). (Կոստանեանց, Գ.Ս-Պետերբուրգ 1918: 71)

[5] დღეს ეკლესიის შიდა კედელზე განთავსებული წარწერიდან შემორჩენილია მხოლოდ დასასრული ფრაგმენტები, მაგრამ წარწერის ტექსტი სრულად დაცულია სტეფანოზ ორბელიანთან (Բարխուդարյան, Ս.1960, 5-16)

ձեռնաւորաց, *ի մերոց կամ յաւտարաց...*[6]	*უცხოთაგან ...*

ნორავანქი, ჯურჯის წარწერა, XIIIს-ის ბოლო:

...արդ որ այս հաստատ վճռիս խափանել ջանայ՝ թէ յիմոց թէ աւտարաց, թէ յիշխանաց, թէ ի ***ձեռնաւորաց...***[7]	*...აწ, რომელი ამ მტკიცე გადაწყვეტილების დაბრკოლებას ისურვებს, თუ ჩემიანთაგან თუ უცხოთაგან, თუ იშხანთაგან თუ* ***„ძერნავორთგან“****...*

ნორავანქი, მინა ხათუნის 1292 წლის წარწერა,

....արդ թէ ի մերոց կամ յաւտարաց կամ յիշխանաց կամ ի ***ձեռնաւորց*** *զինչ եւ իցէ պատճառաւ նենգել կամ հանել ջանան զայս այգիս ի Նորավանից....*[8]	*....აწ, თუ ჩვენიანთაგან ან უცხოთაგან ან იშხანთაგან ან* ***„ძერნავორთაგან“*** *რაგინდ მიზეზით უგულვებელყოფას ან წართმევას ისურვებენ ამ ვენახის ნორავანქისთვის...*

„დადი ვანქი“-ის სამონასტროკომპლექსი, სას[უ]ნ „ძერნავორის“ 1261 წლის წარწერა:

[Կա]սաւն ա[ստուծո]յ ես Սասնա ***ձեռնաւոր*** *միաբանեցա ս[ուրբ]ը ուխտիս....*[9]	*ნებითა ღმრთისა, მე სას[უ]ნ* ***„ძერნავორი“*** *შევუერთდი ამ წმინდა ძმობას.....*

ოშაკანში, სტეფანოს ხელოსნის 1286 წლის წარწერა:

.... հրամանաւ Պարոն Սահմադինին ես Ստեփաննոս ***ձեռնաւորս*** *եւ Վահրամ քեթռբարս.. թողաք զՅոշկականու քահանայից զինչ որ հարկ կայր այգւոյ, բամբակի....*[10]	*ბატონ საჰმადინის ბრძანებით მე სტეფანოზ* ***„ძერნავორმა“*** *და ვაჰრამ „ქეთობარმა*[11]*“ ვაპატიეთ ოშაკანის სამღვდელოთ რაც რომ ხარკი იყო ვენახისა, ბამბისა*

---

[6] გუმბათოვანი ეკლესიის სამხრეთ კედელზე გარედან, უფალ სტეფანოზის წარწერა. თარიღი დაზიანებული აქვს, მაგრამ გამომცემელი, ს. ბარხუდარიანი, სტეფანოზ ორბელიანის „ისტორიის“ მიხედვით 1303 წლამდე ათარიღებს (Բարխուդարյան U. 1967: 125)

[7] წმ. კარაპეტის ეკლესიის შიგნით, დასავლეთ კედელზე, გამომცემელი, ს.ბარხუდარიანი თვლის, რომ ის ტარსაიჭ ორბელიანის გარდაცვალებამდე, 1290 წლამდე უნდა ამოეკვეთათ (Բարխուդարյան U. 1967: 214)

[8] სუმბატის საძვალე-საყდარი, ჩრდილოეთ კედლის აღმოსავლეთ თაღის შიგნით, (Բարխուդարյան. 196: 238).

[9] ქიალბაჯარის რაიონი, მეთორმეტე საუკუნიდან ვახტანგიანთა ტომის საძვალე და სასულიერო ცენტრია, არზუ ხათუნის, მაჰკანაბერდის ქურდ იშხნის ასულის, აშენებული გუმბათოვანი ეკლესია (1214 წ-ის სამშენებლო წარწერით), სამხრეთ კედლის ცენტრალურ თაღში, გარედან, 5-სტრიქონიანი წარწერა, გამოცემის №720 (Բարխուդարյան, U.1982: 205).

[10] ეს წარწერა მოგვაქვს ღ. ალიშანის გამოცემიდან (Ալիշան, Ղ. 1890: 189).

[11] ჩვენი კვლევის პროცესში მასალაში გამოჩნდა კიდევ რამდენიმე სამოხელეო ტერმინი, რომელთათვის ქართული შესატყვისების მისადაგება, ასევე გაგვიჭირდა, ამჯერად დავტოვეთ უთარგმნელად, გადმოვიტანეთ სომხური ტრანსკიფციით, რამაც კიდევ ერთხელ დაგვარ-

აქვე, გეშმარდ ამირას და ჰავიკ „ძერნავორის“ 1288 წლის წარწერა:

*... ես Գէշմարդս էի ամիրայ եւ Հաւիկս **ձեռնաւոր,** թողաք... **զձեռնաւորին** գհարկն զինչ որ կայր, վասն փրկութեան հոգոց մերոց...*[12]	*...მე გეშმარდი ვიყავ ამირა და ეს ჰავიკი - „**ძერნავორი**“, მივუტევეთ ... „**ძერნავორისა**“ ხარკი რაც რომ იყო, ჩვენთა სულთა ხსნისათვის...*

XIII საუკუნის ხელნაწერის ანდერძ-მინაწერი:

*...Ես ՝անպիտան ծառայ աստուծոյ Աւան ՝Այրերուաց **ձեռնաւոր**, գնեցի զսուրբ աստուածաբան աւետարանս...* [13]	*მე უღირსმა მონამ ღვთისამ ავანმა, აირერუელთა „**ძერნავორმა**“ ვიყიდე წმინდა ღვთისმეტყველი სახარება....*

სტეფანოზ მღვდლისა და მუსეფირ მამასახლისის მარტვილობა (1395 წელი):

*Քահանայ մի Ստեփաննոս անուն, ի յերկրէն Ամկու, սակաւ աւուրբք եկեալ բնակեցաւ ի կոզին Լիմն կոչեցեալ, և անտի եկեալ ի քաղաքն Արձէշ, տեսեալ անտեսուչս և անառաջնորդ ՝ոչ հոգևոր առաջնորդ ունելով և ոչ մարմնաւոր, ոչ եպիսկոպոս և ոչ վարդապետ, ոչ **ձեռնաւոր** և ոչ տանուտէր...*[14]	*ერთი მღვდელი ამკუს ქვეყნიდან, სახელად სტაფანოზიცოტა ხნით მოვიდა, დაემკვიდრა კუნძულ ლიმზე, საიდანაც მოვიდა ქალაქ არჭეშს, რომელიც ჰპოვა უპატრონო და უწინამძღვრო,ისე, რომ არც სულიერი წინამძღოლი ჰყავდა და არც ხორციელი - არც ეპისკოპოსი, არც ვარდაპეტი, არც „**ძერნავორი**“ და არც მამასახლისი....*

სტეფანოზ ორბელიანის „სისაკანის ნაჰანგის ისტორია“ (XIIIს-ის ბოლო):

*...Եթե ոք ընդ հակառակս ելանէ... յաւագաց կամ ի **ձեռնաւորաց**. ի խոստակդարաց կամ ի տանուտէրաց...*[15]	*....თუ ვინმე წინააღმდეგ გამოვა... უფროსთაგან ან „ძერნავორთაგან“, „ხოსტაკდართაგან“*[16] *ან მამასახლისთაგან....*

წმუნა, რომ საჭიროა საკითხის კომპლექსური შესწავლა და ამ და სხვა მსგავსი ტერმინებისთვის ქართული მყარი ეკვივალენტების დადგენა.

12 ეს წარწერა მოგვაქვს ღ. ალიშანის გამოცემიდან (Ալիշան, Ղ.1890: 190).

13 ანდერძ-მინაწერები შეკრიბა და წინასიტყვაობა დაურთო ლ. ხაჩიკიანმა (Խաչիկյան Լ. 1950: 347).

14 გამოცემულია კრებულში „ახალი სომეხი მოწამენი“ (Մանանդեան Յ., Ամառեան Հ. 1903: 184)

15 სტეფანოზ ორბელიანს ხშირად მოჰყავს ეპიგრაფიკული წარწერების ტექსტები, რომელთა წყალობით ხშირად შესაძლებელი ხდება დაზიანებული ან განადგურებული წარწერების ტექსტების აღდგენა (Օրբելեան Ստ.1910: 233).

16 ამ ტერმინისთვისაც ქართული შესატყვისი ჯერ დაუდგენელია, ისე კი უნდა ნიშნავდეს „შეფიცულს“

შეიძლებოდა თუ არა, რომ ეს ტერმინი გაჩენილიყო საკუთრივ სომხურ ნიადაგზე? როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, თავად სიტყვის აგებულება სომხურია. მაგრამ შინაარსი? თუ „ძერნ-ავორი“ ხარკის ამკრეფია, ან თანამდებობის მფლობელი, მაშინ „ძერნ“ – ხარკის, გადასახადის, ვალდებულების, საკუთრების ან სამოხელეო თანამდებობის სახეობა უნდა იყოს. იყო თუ არა შუა საუკუნეების სომხეთში ასეთი გადასახადი ან თანამდებოდა? ჰქონდა თუ არა ამ პერიოდში ამ ლექსიკურ ერთეულს, რომელიც ჩვეულებრივ, სხეულის ნაწილს - ხელს ნიშნავს[17], სხვაგვარი მნიშვნელობები? სომხურ ლექსიკონებში ასეთი მნიშვნელობა არ იძებნება, ვერც სპეციალურ ლიტერატურაში მივაგენით რაიმე მსგავსს.

აღნიშნული სომხური სამოხელეო ტერმინი, როგორც თავისი აგებულებით, ასევე შინაარსითაც მოგვაგონებს ქართულ „ჴელოსანს“ და ჩნდება ეჭვი, ხომ არაა ის სომხურ რეალობაში სწორედ საქართველოდან შესული, ხომ არ წარმოადგენს ქართული სამოხელეო ტერმინის პირდაპირ თარგმანს. შესაბამისად, სწორი იქნება თუ არა ქართულ თარგმანში მისი ამ ტერმინით გადმოტანა. ასეთი დაშვება ნამდვილად სამართლიანია და მოსალოდნელიც, თუ გავითვალისწინებთ ვითარებას, რომელიც კავკასიაში ამ ტერმინის გამოჩენის პერიოდში შეინიშნება, კერძოდ, ვგულისხმობთ XII-XIII სს-ის მიჯნაზე ქართულ-სომხური ურთიერთობების იმ პერიოდს, როდესაც სომხეთის ბევრი რეგიონი ქართველ მეფეთაგან თურქ-სელჯუკებისგან გამოხსნის შემდგომ საქართველოს სამეფოს შემადგენლობაში შევიდა და ისევ ქართველი მეფეების მხრიდან სამართავად მათ ერთგულ ფეოდალებს -მხარგრძელებსა და მათ ვასალებს, გადაეცათ. ამას არც სომეხი მკვლევრები უარყოფენ თუმცაღა მათთვის ეს ვითარება საქართველოს კეთილი ნებით მხარგრძელთა ან „ზაქარიდთა“ მეთაურობით სომხეთის სახელმწიფოებრიობის აღდგენას ნიშნავს. ამ საკითხს ახლა არ ჩავუღრმავდებით, ჩვენთვის ამ შემთხვევაში მნიშვნელოვანია ის, რომ ყველა თანხმდება იმაზე, რომ ამ მიწებზე (აირატატი, შირაკი, ლორე, სივნიეთი და მიმდებარე მიწები) ქართული სახელმწიფოს ფარგლებში სომხურ მოსახლეობას იგივე ვალდებულებები ჰქონდა, რაც ქართულს, სომეხ ფეოდალებს კი – იგივე უფლებები, რაც ქართველებს - „ზემოხსენებული ფეოდალური სახლები (*იგ. პროშიანები, ორბელები, ვაჩუტიანები, დოფიანები, ნ. ჩ.*) ისევე, როგორც ყველა სხვა მემამულეები, რომლებიც ან ახალი გამოჩენილები არიან, ან თავიანთი უწინდელი მამულები აღიდგინეს XII ს-ის ბოლოსა და XIII ს-ის დასაწყისში, ვასალურ დამოკიდებულებაში იყვნენ ზაქარიანებზე. ამ დამოკიდებულებას ის საფუძველი ჰქონდა, რომ 1. იმათ უმეტესმა ნაწილმა თავიანთი მამულები ზაქარიანებისგან მიიღეს და 2. ზაქარიანებისგან მიიღეს სახელისუფლებო თანამდებობები სხვადასხვა გავარებსა და ოლქებზე ანდა, როგორც ხშირად ნათქვამია წყაროებში, ინიშნებოდნენ „გორწაკალებად“ და „ძერნავორებად“ და სწორედ ამიტომაც ზაქარიანებს აღიარებენ თავიანთ „პატრონებად“ და „ბატონებად“, ანუ სენიორად, უფლად და მფარველად“ (Պողոսյան U, 1956: 294).

[17] სიტყვათწარმოების თვალსაზრისით, საკმაოდ პროდუქტიული ლექსიკური ერთეულია და ქმნის ბევრ გამონათქვამს.

დავუბრუნდეთ ქართულ „ჴელოსან“-ს. ილ. აბულაძის ლექსიკონში ის განმარტებულია, როგორც „თანამდებობის პირი“ (აბულაძე ი, 2014: 940), ოღონდ მისი კონკრეტული ფუნქციები დაუზუსტებელია, „ქართლის ცხოვრების“ ლექსიკონში ეს სიტყვა არაა განმარტებული, თუმცა ტექსტში, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, დასტურდება, სულხან-საბა ორბელიანთან სიტყვის ეს მნიშვნელობა როგორც ჩანს, უკვე აღარაა აქტუალური და მისი შინაარსია მხოლოდ – ხურო, გალატოზი, ხარაზი, მკერვალი და ყოველი ეგევითარი (სულხან-საბა ორბელიანი, 1966: 438).[18]

ქართული „ჴელოსანის“ აგებულებაც ცხადია და ისეთივეა, როგორიც სომხურისა – ძირი „ჴელ“ და -ოსან მაწარმოებელი (რაიმეს მქონე, რაიმეს მატარებელი,ხელობის პროფესიის ან მიმდევრობის აღმნიშვნელი). სომხურისგან განსხვავებით, გარდა თავისი ძირეული და ყველასთვის კარგად ცნობილი მნიშვნელობისა, ძველად „ჴელ“-ი ასევე აღნიშნავდა ხელისუფლებას, ძალაუფლებას, ძალას (ქართლის ცხოვრება, 1959, ლექსიკონი: 627), თანამდებობას, ბრძანებას, სამეფო ნების დასტურს, სამამულო უფლების დამამტკიცებელ წერილობით საბუთს (ბერძენიშვილი ნ., 1966: 179), ქვაზე ამოჭრილ იურიდიულ საბუთს, მატერიალურ ნიშანს, რომელიც მიწაზე უფლებას აჩვენებს (ბერძენიშვილი ნ., 1966: 143). მოვიყვანთ ამ მნიშვნელობების საილუსტრაციოდ რამდენიმე მაგალითს:

*„...აღიყუანა ათაბაგობისასა და ამირსპასალარობისასა ხუტლუ-ბუღა და მიუბოძა ორივე **ჴელი** და განგება სმეფოთა“* (ჟამთააღმწერელი, ქართლის ცხოვრება,1966, 293[18]); *„... ესე **ჴელი** ჩემი არს რუსუდან მეფისა.....დაისუას **ჴელი** დავით მეფისა...“* (1230-1245წწ-ის ტყემლიანის სტელა-ხელი, ოთხმეზური გ., 2017, 172). აქედან კი უკვე წარმოებულია ტერმინები – საჴელო, მოჴელე, ჴელოსანი, ჴელისუფალი, ჴელისუფლობისა და სხვა. ივ. ჯავახიშვილი წერს, რომ „იმ თანამდებობის პირთ, რომელნიც მეფის ბრძანებისა კანონის აღმსრულებელნი იყვნენ და სამეფოს მართვა-გამგეობაში ეშველებოდნენ, „მოხელენი“ (ისტ˜რნი და აზმ˜ნი, *625, 400) და „ჴელოსანი“ (X ს. შიო მღ.სიგ., შიო მღ. საბ., 3; ც˜ა მფ˜სა დთ˜სა და თ˜სი, *554, 320) ეწოდებოდა. ... ვისაც რაიმე თანამდებობა „ჴელი“ ჰქონდა, ის „ჴელოსანი“ იყო და „მოჴელე“. ... თვით იმ თანამდებობას, რომელიც ხელისუფალსა ჰქონდა, „ჴელისუფლობა“ ეწოდებოდა.“ (ჯავახიშვილი ივ. 1982: 258-259).

*„... მითავისუფლებიან ყოველთავე **ჴელოსანთაგან**: მოლარეთაგან, მეულუფეთა, მეჯინიბეთა, მესაბანჯრეთა, მეგოდრეთა, ყოველთავე დარბაზით გამოსულთა...“* (X ს.-ის შიო მღვიმის სიგელი, (ჯავახიშვილი ივ. 1982: 259); *„...ამას არა თუ ჴელოსანთაგან მორთმეულისა იქმოდის ანუ თუ საჭურჭლით, არამედ ჴელთა თჳსთა ნადირებულისა...“* (ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ქართლის ცხოვრება, 1955: 353[14]); *„...სახელითა ღმრთისაჲთა მე ბავრელი ღირს ვიქმენ შენებისა წმინდაჲსა ამის ეკლესიისა. საფუძველი და-*

[18] აქ უნდა შევნიშნოთ, რომ XVI ს-ის დასავლეთ საქართველოს საბუთებიდან ჩანს, რომ ამ სახელწოდების მატარებელი მოხელეები აქ ჯერ კიდევ არსებობენ, ეკლესიებთან არიან დაკავშირებულნი და საეკლესიო მოსაკრებელზე არიან პასუხისმგებლები. (კაკაბაძე ს.1921: 21-24)

იდვა, მე თანადავშუერ, ***ჴელოსანი*** *ვიყავ ოქროპირისა ქართლისა კათალიკოზისა...“* (ბერძენიშვილი ნ. 1931: 258).[19]

მოტანილი ციტატებიდან ჩანს, რომ უკვე მეათე საუკუნის საქართველოს სოციალურ წყობაში ჴელოსანს თავისი ადგილი ეკავა, ტერმინს ფართო მნიშვნელობაც ჰქონდა და ვიწროც, ფართო გაგებით, ის სამეფო კარის რაიმე თანამდებობაზე მყოფ პირს აღნიშნავდა. მეფეს შეეძლო მათგან გათავისუფლება – ვათავისუფლებ ყოველგვარი ხელოსნებისგანო, დარბაზით გამოსული ხელოსნებისგანო! მართალია, ბოლომდე ცხადი არაა, რას ნიშნავს ეს, რა სახის გათავისუფლებაზეა საუბარი, – მათი დაქვემდებარებიდან გამოხსნაა თუ იმ საურავისგან, რომლის აკრეფაც ამა თუ იმ ხელოსანს ევალებოდა? ამ საკითხის დაზუსტება ცალკე კვლევას მოითხოვს და აქ სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ.

საინტერესოა, ჩამოთვლილთაგან რა დატვირთვა ჰქონდა ამ ტიპის მოხელეს და შესაბამისად აღნიშნულ ტერმინს სომხურ გარემოში. როგორც მოტანილი მაგალითებიდან, ჩანს, ქართული ხელოსნისგან განსხვავებით მას არ აქვს ყველა, ნებისმიერი მოხელის განმაზოგადებელი მნიშვნელობა და გვეჩვენება, რომ უფრო ვიწრო გაგება აქვს, თუმცა ეს არ ნიშნავს, რომ მათი მნიშვნელობა და გავლენიანობა ნაკლები იქნებოდა, შესაძლოა, რაღაც პერიოდში სომხურ საზოგადოებაში მათი გავლენა გაზრდილა კიდეც. ვფიქრობთ, ჩვენ შეგვიძლია ასე აღვწეროთ ეს მოხელე – „ძერნავორი“ მაღალი სოციალური ფენის წარმომადგენელია, იშხანს ან თავად „პატრონს“ მოჰყვება იერარქიაში/ჩამონათვალში და უსწრებს მამასახლისსა და სოფლის გამგებელს/თავს; მას ეკუთვნის თავისი საკუთარი საურავი, შეუძლია თუმცა არასასურველია, რომ დაარღვიოს მომგებლის მიერ გაცემული პირობა შეღვათების მინიჭებაზე; მისი საურავისგან გათავისუფლება შეუძლია მხოლოდ უმაღლეს ხელისუფალს – ანისის ქალაქის თავს, ამირას, მხარგრძელთა წარმომადგენელს ან თვითონ „ძერნავორს“ უმაღლესი ხელისუფალის ბრძანებით; ის თვადაც შეიძლება იყოს მომგებელი. აქვე შევნიშნავთ, რომ თავად მხარგრძელები თავიანთ წარწერებში მათ არ ახსენებენ, როგორც მათი ბრძანებების შესაძლო დამრღვევებს, განსხვავებით ორბელებისგან, მათთვის ასეთებად მხოლოდ სხვა მეფეები ან მთავრები/იშხნები მოიაზრებიან;[20] მათი ხსენება გვხვდება მეთორმეტე საუკუნიდან მოყოლებული და მეთოთხმეტე საუკუნის სომხურ მარტვილობაში ქალაქ არჭეშის სახელისუფლო სტრუქტურის აუცილებელი ელემენტია იშხანთან, ეპისკოპოსთან, ვარდაპეტთან და მამასახლისთან ერთად. საინტერესოა, ასევე რას წარმოადგენს მისი საურავი. რატომღაც ხომ ჩათვალა კ.ღაფადარიანმა, რომ „სახელმწიფო ხარკის ამკრეფიაო“ (Ղափադարյան Կ., 1957: 105), მაგრამ ამ პერიოდში სომხებს ზემოთაღნიშნულ ტერიტორიაზე არც სახელმწიფო და არც მეფე არ ჰყოლიათ! ვფიქრობთ, მხარგრძელებმა სომხეთის იმ ტერიტორიებზე, რომლებიც საქართველოს მეფეებმა მათ საგამგებლოდ გადასცეს,

---

[19] აქვე შევნიშნავთ, რომ ივ.ჯავახიშვილს და ნ.ბერძენიშვილს ამ ადგილას ტერმინი ესმით, როგორც სამოხელეო საქმეთა გამგებელი, ხოლო შ.მესხიას, როგორც ხელოსანი – მშენებელი/არქიტექტორი.

[20] *„...ի մերոց կամ յաւտարաց, ի թագաւորաց կամ յիշխանաց...//ჩვენიანთაგან ან უცხოთაგან, მეფეთაგან ან მთავართაგან/იშხანთაგან...* (Ղափադարյան Կ.1948; 76).

ქართული მიწამფლობელობის ფორმები და სამოხელეო სისტემის ელემენტები შეიტანეს, პირობით მიცემული მამულები საჴელისუფლოები – „ძერნავორუციუნები“ იყო და მათი გამგებლები კი „ძერნავორები“, რომლებიც თავიანთი ზემდგომი უმაღლესი ხელისუფლებისათვის კრეფდნენ საურავს და თავის მხრივ, ამათაც შეეძლოთ თავიანთი ჴელოსნები დაენიშნათ.

ყოველივე ეს კი საფუძველს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ მოხელეთა ეს ტიპი - სენიორისაგან ბოძებული მიწების მმართველი და სახელმწიფოს ან უმაღლესი ხელისუფალის სასარგებლოდ საურავის ამკრეფი, სომხურ სამყაროში შევიდა საქართველოდან, მხარგრძელთა პერიოდში და დასახელებულ მიწებზე მერეც შემორჩა, ქართულიდანვე გადაჰყვა სახელწოდებაც – ის ქართული „ჴელოსნის“ პირდაპირ თარგმანს წარმოადგენს (თუმცა მისი მნიშვნელობა და ფუნქციები უფრო ვიწროა). ქართულიდან სომხურში ასეთი ტერმინოლოგიური შეჭრის სხვა მაგალითებიც გვაქვს, როდესაც სომხურ ტექსტებში ქართული ტერმინები დასტურდება, ზოგი თარგმნილი და ზოგიც პირდაპირ, ქართული ორთოგრაფიის მცირე დარღვევით გამეორებული. თარგმანის კარგ მაგალითს, ვფიქრობთ, წარმოადგენს ქართული ფულის ერთეულის – თეთრის, სომხურად თარგმნა ფორმით ապիտակ/spitak/სპიტაკ – თეთრი (ფერი), რაც ასევე გვხვდება ამავე ეპოქისა და გეოგრაფიის სომხურ ეპიგრაფიკაში;[21] քաղաքացի/k^{h}aʁak^{h}ats^{h}i/ქაღაქაცი – მოქალაქე;[22] սիգել-ով/sigel-ov/სიგელოვ – სიგელით[23]; „მსახურთუხუცესი“, „მანდატურთუხუცესი, „მწიგნობართუხუცესი“ (შ. მესხია, 1979: 205).

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ვფიქრობთ, ქართულ თარგმანში ტერმინი Ձէռնաւոր/ dzernavoɹ~ɾ/ ძერნავორ-ი უთარგმნელად აღარ გადმოვიტანოთ, არამედ ვთარგმნოთ, როგორც „ჴელოსანი“, Ձէռնաւորահակ/ dzernavoɹ~ɾahaks /ძერნავორაჰაკი-ი, როგორც „საჴელოსნო“ (საურავი), ხოლო Ձեռնաւորութիւն/ dzernavoɹ~ɾut^{h}iun / ძერნავორუთიუნ-ი, როგორც „საჴელისუფლებო“ ან „საჴელო“.

გამოყენებული ლიტერატურა:

- აბულაძე, ი. (2014). ძველქართული-ძველსომხური ლექსიკონი, თბილისი, ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი
- ბერძენიშვილი, ნ. (1966).საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, თბილისი, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია. აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი
- ბერძენიშვილი, ნ. (1931). მცხეთის საბუთი XI საუკუნისა. „საქართველოს ისტორიის მოამბე, ტ. VI. თბილისი, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია.

[21] ბევრი მაგალითია ჰაღპატში XIII საუკუნის წარწერებში (Ղափադարյան Կ. 1957: 171).

[22] *„...Յուսէփ քաղաքացի...“/ჰუსეფ (იოსებ?) მოქალაქე...* კ.ღაფადარიანის აზრით, ეს „მოქალაქე“ თბილისის მცხოვრებს, კერძოდ თბილისში მცხოვრებ სომეხს უნდა აღნიშნავდეს. (Ղափադարյան Կ. 1957, 173).

[23] ნაჯმადინის 1211 წლის წარწერა ისევ ჰაღპატში (Ղափադարյան Կ. 1957: 231).

- კაკაბაძე, ს. (1921). დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები. ტფილისი, ტფილისის უნივერსიტეტის გამოცემანი.
- მესხია, შ. (1979). საშიანაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა XII საუკუნის საქართველოში.თბილისი, თსუ გამომცემლობა.
- ოთხმეზური, გ. (2017). ქვემო ქართლის ეპიგრაფიკული კორპუსი, I, დმანისის რაიონი V-XVIII სს. თბილისი, თსუ გამომცემლობა
- სულხან-საბა ორბელიანი. (1966). თხზულებანი, ტ. IV2, თბილისი, საბჭოთა საქართველო
- ქართლის ცხოვრება. (1955). ტ.I. თბილისი, საბჭოთა საქართველო
- ქართლის ცხოვრება. (1959). ტ. II. თბილისი, საბჭოთა საქართველო
- ჯავახიშვილი, ივ. (1982). თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი VI, თბილისი, მეცნიერება
- Ալիշան, Ղ. (1890). Այրարատ, Վենետիկ
- Բարխուդարյան,Ս. (1960).Դիվան հայ վիմագրության, պր. II. Երևան
- Բարխուդարյան,Ս. (1967).Դիվան հայ վիմագրության,պր. III. Երևան
- Բարխուդարյան,Ս. (1982). Դիվան հայ վիմագրության,պր. V. Երևան
- Խաչիկյան, Լ.(1950). ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ.Երևան
- Կոստանեանց, Կ.(1918). Վիմական տարեգիր, ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց հայոց, կազմ., Ս-Պետերբուրգ
- Կ.Ղափադարյան, Հովհաննավանք և նրա արձանագրություններ. Երևան
- Ղազարյան, Ռ., Ավետիսյան, Հ. (1992).Միջին Հայերենի բառարան.հտ.II.Երևան
- Ղափադարյան Կ.(1948). Հովհաննավանքը և նրա արձանագրությունները. Երևան
- Ղափադարյան, Կ.(1957). Սանահնի վանք և նրա արձանագրություններ, Երևան
- Ղափադարյան,Կ. (1963). Հաղբատ Ճարտարապետական կառուցվածքները և
- վիմական արձանագրությունները. Երեվան
- Մանանդեան Յ., Աճառեան Հ. (1903). Հայոց նոր վկաներ, Վաղարշապատ
- Պողոսյան, Ս. (1956). Գյուղացիների ճորտացումը և գյուղացիական շարժումները
- Հայաստանում IX-XIII դարերում. Երևան
- Օրբելեան Ստեփանոս. (1910). Պատմութիւն նահանգին Սիսական. Թիֆլիս

The translation difficulties encountered when rendering Old Armenian sources into Georgian often involve determining the correct administrative terminology. To address this issue, a comprehensive approach is needed: identifying such terms, studying their meaning and origin, and only then selecting an appropriate Georgian equivalent in order to avoid irrelevant translations that may lead to more serious errors during research. In this paper, we study the Armenian term of official - ձեռնաւոր /dzernɑvoɹ∼ɾ. This is a derivative word: the root ձեռն /dzern/ „hand“ combined with the suffix -աւոր /ɑvoɹ∼ɾ/, which denotes possession, carrier, profession, occupation, or affiliation, equivalent to the Georgian derivational suffixes -იან/ian, -ოვან/ovan, -ოსან/osan. Its meaning is attested only in the Middle Armenian dictionary, where it is defined as an official who possesses authority, one who governs rural districts and oversees tax collection. Study of Armenian sources shows that this term has been in use since the 12th century. Both structurally and semantically, this Armenian administrative term resembles the Georgian ჴელოსანი/khelosani raising the question of its Georgian origin.

The Georgian term ჴელოსან-ი/khelosan-i is formed in an identical manner to the Armenian: the root ჴელ/khel (“hand,” but historically also “authority, power, office, command, royal confirmation, feudal title-deed, legal document carved in stone, material sign of land-right”) combined with the suffix -ოსან/osan, denoting possession, role, profession, or institutional affiliation. In the broad sense, it denoted any official of the royal court. The institutional meaning and competences of the ձեռնաւոր /dzernɑvoɹ∼ɾ official may be characterized as follows: a member of the high social stratum; possesses his own type of taxes; he may violate privileges granted by the sovereigh; taxes that are under his responsibilities may be revoked only by the supreme authority or by the ձեռնաւոր /dzernɑvoɹ∼ɾ himself on orders from the supreme authority; he may himself be the donator; references to such officials appear beginning in the 12th century.

We propose that this type of official entered the Armenian world from Georgia along with its title. In our view term of official ձեռնաւոր /dzernɑvoɹ∼ɾ is a direct translation of the Georgian ჴელოსანი/khelosani.